

УДК 347.41

А. Чанишева,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ДОПОМІЖНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Якщо основні зобов'язання виражають сутність відносин між їх сторонами та є засобом досягнення мети, задля якої кожна зі сторін вступає в ці відносини, то допоміжні зобов'язання підпорядковані основним зобов'язанням і їхнім цілям. Однак існує потреба у виокремленні допоміжних зобов'язань, розмежуванні основних і допоміжних, допоміжних і додаткових зобов'язань. Проте в науці цивільного права відсутні спеціальні дослідження цієї проблеми.

Метою статті є визначення поняття допоміжних зобов'язань як елемента структури змісту зобов'язальних відносин, а також їх співвідношення з основними й додатковими зобов'язаннями.

Допоміжні цивільні зобов'язання як явища правової дійсності виокремлювали давно. Так, М.М. Агарков писав, зокрема, про зобов'язання, у межах якого підрядник несе обов'язок своєчасно попередити замовника про недоброякісність наданих замовником матеріалів, а також про інші обставини, що можуть загрожувати придатності чи якості результату роботи, що виконується відповідно до договору підряду. Такі зобов'язання М.М. Агарков називав «додатковими» та вказував, що вони мають допоміжне значення щодо основного відношення між кредитором і боржником [1, с. 267]. Позначення цих зобов'язань як додаткових та вказівка на їх допоміжне значення свідчить про те, що М.М. Агарков не бажав розрізняти поняття допоміжних і додаткових

зобов'язань, хоча різницю між відповідними правовими явищами він бачив чітко, про що свідчить виокремлення ним серед «додаткових» зобов'язань «додаткових забезпечувальних» зобов'язань [1, с. 268]. Допоміжними останні зобов'язання він не називав.

Невизначеність стосовно поняття допоміжних зобов'язань як окремого й суміжного з поняттями основних і додаткових зобов'язань, започаткована М.М. Агарковим, зберігалась і в більш пізніх дослідженнях цивільних зобов'язань. Так, Л.А. Лунц та І.Б. Новицький не звертались конкретно до проблеми виокремлення допоміжних зобов'язань і їх дослідження, хоча, поставивши перед собою завдання створити загальне вчення про зобов'язання, логічно вони повинні були належним чином структурувати зміст відповідних правовідносин, зокрема, виокремити допоміжні зобов'язання та показати їх специфіку [2].

О.С. Іоффе у фундаментальному дослідженні зобов'язального права лише мимохідь зауважував, що юридичний зміст зобов'язання «утворюють правомочності та обов'язки його суб'єктів», які набувають форми права вимоги й боргу [3, с. 14]. Лише стосовно поруки він писав про «основне зобов'язання» [3, с. 178], що забезпечується поручкою, а до дослідження поруки саме як зобов'язання (додаткового) він не звертався. Якщо вчений не звертався до аналізу додаткових зобов'язань, які того часу визнавались у ст. 91 Ци-

вільного кодексу РРФСР та ст. 84 Цивільного кодексу УРСР, то тим більш зрозумілим є залишення поза його увагою допоміжних зобов'язань. Традицію замовчування проблеми допоміжних зобов'язань було продовжено під час підготовки навчального посібника «Зобов'язальне право» в 1998 р. [4].

Лише Н.Ю. Голубева в новітньому виданні повернулася до міркувань, викладених М.М. Агарковим у 1940 р., і спробувала показати більш широкий спектр допоміжних зобов'язань. Щоправда, вона пише не про допоміжні зобов'язання, а про допоміжні обов'язки, які входять до змісту зобов'язань щодо передання майна, виконання робіт, надання послуг. Ці допоміжні обов'язки Н.Ю. Голубева також позначає як додаткові [5, с. 538–539, 541].

Однак зміст цивільних зобов'язальних відносин потребує структурування: якщо виокремлюються основні зобов'язання, які, за словами М.М. Агаркова, складають ядро зобов'язальних відносин, то варто продовжити це структурування змісту зобов'язальних відносин і довести його до логічного завершення. Зазначена потреба зумовлюється існуванням широкого кола правових явищ, які охоплюються поняттям допоміжних зобов'язань.

Дії, які повинні здійснюватись на виконання допоміжних зобов'язань, зазвичай не підпадають під перелік дій, на які вказується у визначеннях поняття зобов'язання в ч. 1 ст. 509 Цивільного кодексу України, у науковій і навчальній літературі (передати майно, виконати роботу, надати послуги, сплатити гроші). Не охоплюються вони також словом «тощо», що вживається в легальному визначенні поняття зобов'язання, оскільки «тощо» як тут, так і загалом вказує на явища (дії), які можуть бути поставлені поряд із явищами (діями), про які до цього зазначалось. Однак з урахуванням численних положень Цивільного кодексу України, присвячених окремим видам зобов'язань, варто все-таки визнати, що законодавець допускає існування

допоміжних зобов'язань. Ідеться про те, що численні законодавчі положення встановлюють обов'язки боржників і кореспондуючі їм суб'єктивні права кредиторів, які можуть набувати характеру вимоги. З іншого боку, ці обов'язки й суб'єктивні права жодним чином не можна вмістити у формулювання «передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші». Тому залишаються два варіанти: або визнати існування допоміжних зобов'язань, зміст яких складають права й обов'язки, про які йдеться, або конструювати певний новий вид правовідносин, зміст яких складатимуть ці права й обов'язки. Перший варіант видається більш правильним, оскільки права, що входять до змісту допоміжних зобов'язань, можуть набувати характеру вимоги. Відтак правовідносини, які, на нашу думку, повинні позначатись як допоміжні зобов'язання, охоплюються тим розумінням цивільного зобов'язання, яке постає із Цивільного кодексу України.

Водночас зобов'язання, які пропонується назвати допоміжними, відрізняються від основних зобов'язань тим, що вони обслуговують потреби основних зобов'язань і без останніх втрачають соціально-правову цінність чи реальне значення. Тому допоміжні зобов'язання без основних існувати не можуть. Натомість основні зобов'язання без допоміжних, як правило, можуть існувати. Відсутність допоміжних зобов'язань тільки ускладнює виконання обов'язків і реалізацію суб'єктивних прав, що існують в основних зобов'язаннях. Якщо сторони в процесі виконання обов'язків та реалізації прав, що складають зміст основних зобов'язань, не зможуть домовитись у позаправовий спосіб про вирішення відповідних питань, основне зобов'язання може не бути виконане взагалі. Викладене узгоджується з думкою М.М. Агаркова про те, що «додаткові» зобов'язання (нагадаємо, що цим поняттям він охоплював також допоміжні зобов'язання) забезпечують досягнення мети основ-

ного зобов'язання – передання речі, виконання роботи, замовленої підряднику. На його переконання, зміст такого «додаткового» зобов'язання не дає кредитору нічого більшого порівняно з основним зобов'язанням [1, с. 267]. І це правильно, якщо до такої думки додати слова «в підсумку», оскільки в перебігу виконання основного зобов'язання допоміжне зобов'язання все-таки кредитору дещо дає.

Обов'язки й права, які входять до змісту допоміжних зобов'язань, чітко відокремлюються від обов'язків і прав, що складають зміст основних зобов'язань. Так, обов'язки продавця передати покупцеві товар належної якості в погоджених сторонами комплектності, асортименті та кількості, у тарі, що відповідає умовам договору, не можна вивести за межі основного зобов'язання, інакше воно втратить визначеність і змістовність. Однак численні інформаційні обов'язки продавця не вміщуються в основне зобов'язання. Не вміщується в це зобов'язання також обов'язок доставити товар, проданий за зразком, у місце, визначене договором. Це ж варто сказати про обов'язки сторін договору найму щодо здійснення ремонту речі, яка є предметом договору найму (оренди), щодо поліпшення цієї речі, відшкодування вартості поліпшень тощо. Усі ці обов'язки відокремлюються від змісту основних зобов'язань та утворюють зміст допоміжних зобов'язань.

Серед допоміжних зобов'язань привертають увагу насамперед допоміжні майнові зобов'язання. Такі зобов'язання відрізняються від основних майнових зобов'язань саме відсутністю власної мети, що виходила б за межі основного зобов'язання. Допоміжні майнові зобов'язання можуть підпадати під дію іншого інституту зобов'язального права, ніж основні зобов'язання. Так, у відповідних випадках між продавцем і покупцем можуть виникати зобов'язання щодо зберігання товару (ст. ст. 667, 690 Цивільного кодексу України). Такі ж зобов'язання виникають між підряд-

ником і замовником (ст. 841 Цивільного кодексу України).

Структура Цивільного кодексу України виключала б пряме застосування положень глави 66 «Зберігання» до допоміжних зобов'язань щодо зберігання. Однак можливість такого застосування передбачається ст. 955 Цивільного кодексу України. Тому застосування положень зазначеної глави до зберігання, передбаченого ст. ст. 667, 690, 841 Цивільного кодексу України, не потребує використання ні правової конструкції аналогії закону, ні правової конструкції субсидіарного правозастосування. Водночас такі допоміжні зобов'язання не можуть існувати без відповідних основних зобов'язань. Проте це твердження міститься в чинному цивільному законодавстві здебільшого як загальне правило. Радикальне ж вирішення питання про долю допоміжного майнового зобов'язання у зв'язку з припиненням основного зобов'язання передбачає деталізацію правового регулювання припинення зобов'язань. Фактично на сьогодні законом встановлюються лише підстави припинення зобов'язань. При цьому детальне правове регулювання процесу такого припинення не здійснюється. Однак очевидно, що припинення, наприклад, основного зобов'язання купівлі-продажу внаслідок його належного виконання чи з інших підстав не припиняє зобов'язання зберігання товару, який був поставлений із порушенням умови договору про асортимент товару, був прийнятий покупцем від перевізника, проте не був повернутий до моменту припинення основного зобов'язання належним його виконанням.

В інших випадках допоміжні майнові зобов'язання підпадають під дію того ж правового інституту, що й основне зобов'язання. Згідно із ч. 1 ст. 879 Цивільного кодексу України на замовника за договором будівельного підряду може бути за домовленістю сторін покладено обов'язок матеріально-технічного забезпечення будівництва. Цей обов'язок замовника (зазвичай це ве-

личесний комплекс обов'язків) разом із правом, що кореспондує зазначеному обов'язку, складають зміст відповідного допоміжного зобов'язання. Таке допоміжне зобов'язання легко відокремлюється від основного зобов'язання, що підтверджує його існування. Порівняємо цю ситуацію із ситуацією, коли відповідно до загального диспозитивного правила ч. 1 ст. 879 Цивільного кодексу України матеріально-технічне забезпечення будівництва здійснює підрядник. У такому випадку обов'язок здійснювати матеріально-технічне забезпечення будівництва не може бути відокремлений від обов'язку виконати передбачену договором роботу та передати її результат замовнику, що разом із кореспондуючим йому суб'єктивним правом замовника складає зміст основного зобов'язання будівельного підряду. Лише абстрактно розмірковуючи, можна уявити собі при цьому допоміжне зобов'язання щодо матеріально-технічного забезпечення будівництва підрядником. Виникнення такого зобов'язання законодавець міг би передбачити. Однак у цьому немає жодної доцільності, оскільки це предмет власної турботи підрядника. Замовника за договором підряду цікавить не те, як підрядник забезпечує будівництво матеріалами, а якість і своєчасність виконання підрядником обумовленої договором роботи.

Іншим видом допоміжних зобов'язань є допоміжні організаційні зобов'язання. Їх існування пов'язується з тим, що цивільне право здатне регулювати не лише майнові та особисті немайнові відносини, а й організаційні відносини.

Дискусія навколо ідеї організаційних відносин як предмета цивільного права ведеться в науці цивільного права з моменту, коли цю ідею висловив О.О. Красавчиков у 1966 р. [6]. У його роботі ми звернемось лише до тих організаційних відносин та організаційних зобов'язань, які є допоміжними. Насамперед проти них спрямовуються критичні аргументи супротивників цивільних організаційних відносин і

цивільних організаційних зобов'язань. Так, Т.М. Ліюхан пише, що виключення організуючих елементів веде до припинення існування самих майнових відносин. Учений вважає: «Помилка О.О. Красавчикова вбачається в тому, що організованість, яка є невід'ємною властивістю суспільних відносин, він, посилаючись на конкретні способи правової організації окремих майнових відносин, відсікає від останніх та оголошує окремим цивільно-правовим відношенням» [7]. У цій думці майже дослівно повторюється положення, яке надав О.С. Іоффе за 25 років до того, як до цієї проблеми звернулась Т.М. Ліюхан [8, с. 264]. Така думка може бути виражена й так, що є цивільні майнові зобов'язання, які включають також організаційні елементи, тому недоцільно виокремлювати ці елементи. Наведене твердження є досить дискусійним.

Однак спроби «сховати» допоміжні організаційні зобов'язання в майнових зобов'язаннях здійснюються також у сучасній українській науці цивільного права. Так, М.М. Сібільов із посиланням на ст. 1 Цивільного кодексу України вказує на два види відносин (особисті немайнові та майнові), які охоплюються єдиним родом відносин (цивільних) і регулюються цивільним правом [9, с. 140]. При цьому, здавалося б, він не виключає можливість включення до предмета цивільного права також інших відносин. Однак у подальшому науковець звертає увагу на те, що відповідно до ст. 1 Цивільного кодексу України цивільним законодавством регулюються «лише» зазначені відносини [9, с. 147]. Цілком зрозуміло, що оскільки цивільне законодавство регулює «лише» ці відносини, то воно не може регулювати інші відносини, у тому числі організаційні, хоч би вони й ґрунтувались на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності. Водночас М.М. Сібільов інтерпретує концепцію О.О. Красавчикова так, що організаційні відносини «мають право на існування в межах цивільно-правового регулювання»

[9, с. 149]. Складається враження, що М.М. Сібільов допускає логічну помилку, визнаючи, з одного боку, існування організаційних відносин у межах цивільно-правового регулювання, а з іншого – стверджуючи, що цивільно-організаційні відносини не є складовою частиною предмета цивільного права. Однак насправді логічної помилки в міркуваннях М.М. Сібільова немає, оскільки він допускає існування цивільних організаційних відносин, що входять до змісту цивільних майнових (а можливо, і особистих немайнових) відносин. Тому існування цивільних організаційних відносин не суперечить твердженню про те, що організаційні відносини не є частиною предмета цивільного права. У результаті М.М. Сібільов доходить висновку про те, що цивільні організаційні відносини «не є складовою частиною предмета цивільного права, оскільки мають не самостійний, а допоміжний (обслуговуваний) характер» [9, с. 152].

Суть проблеми полягає в практичній потребі в розмежуванні цивільних майнових та цивільних організаційних відносин і зобов'язань, у необхідності їх розмежування в дослідницьких цілях із метою розробки пропозицій щодо вдосконалення цивільного законодавства. Абстрактні ж міркування, якими заперечується існування організаційних цивільних відносин і зобов'язань, перешкоджають вирішенню практичних потреб правозастосування. Так, відповідно до ч. 5 ст. 1135 Цивільного кодексу України «рішення щодо спільних справ учасників приймаються учасниками за спільною згодою <...>». Наприклад, згідно з договором простого товариства було побудовано три багатопверхові будинки. Володілець земельної ділянки разом із двома іншими учасниками став ухилятися від укладення угоди про розподіл результатів спільної діяльності в натурі. Четвертий учасник, який зробив найбільший грошовий внесок у спільну діяльність, пред'явив у суді позов про спонукання решти учасників до здійснення дій – розподілу квартир

і нежитлових приміщень. Проте такий позов не міг бути задоволений з огляду на те, що позивач не зміг чітко вказати на суб'єктивне право, яке було порушене іншими учасниками простого товариства, на зобов'язання, до змісту якого входило порушене право, а також з огляду на невідповідність обраного позивачем способу захисту спірного права змісту останнього, його характеру й наслідкам порушення.

Допоміжні організаційні зобов'язання виникають також на підставі ч. 1 ст. 1137 Цивільного кодексу України, згідно з якою порядок відшкодування витрат і збитків, пов'язаних зі спільною діяльністю учасників, визначається за домовленістю між ними. Щоправда, практичне значення таких зобов'язань є незначним з огляду на те, що цією нормою визначено порядок розподілу витрат і збитків на випадок відсутності відповідної домовленості. На відміну від цього права й обов'язки в допоміжних організаційних зобов'язаннях, що аналізувались вище, неодмінно повинні бути реалізовані, інакше не може бути здійснено основне майнове зобов'язання, що ґрунтується на договорі простого товариства.

Широке коло допоміжних зобов'язань утворюють інформаційні зобов'язання. Інформацію віднесено Цивільним кодексом України до категорії нематеріальних благ. Відтак інформаційні відносини не є майновими. Не можуть вони визнаватися також організаційними, крім випадків, коли надання інформації переслідує організаційну мету. Так, надання покупцем постачальнику рознарядки на відвантаження товарів на адресу одержувачів товарів є наданням інформації. Тому й правовідносини, у межах яких надається інформація, є допоміжними інформаційними зобов'язаннями. Проте надання інформації в цьому випадку має чітко виражену мету організації поставки товарів. Отже, ці правовідносини є допоміжними організаційними зобов'язаннями. Інформаційні відносини, що входять до складу зобов'язальних

відносин, не можуть бути визнані також особистими немайновими. Відтак вони є тими цивільними немайновими відносинами, які засновуються на засадах рівності й вільного волевиявлення та про які Р.А. Майданик пише як про групу цивільних відносин – перспективний предмет цивільного права [10, с. 121–123].

Урегульовані нормами цивільного права відносні інформаційні відносини набувають правової форми інформаційних зобов'язань. Вони можуть бути основними. Однак у такому разі для нас становлять інтерес допоміжні інформаційні зобов'язання, правовою підставою яких є численні норми цивільного права, що закріплюють інформаційні права й обов'язки сторін зобов'язань.

Попередньо ми розглядали допоміжні цивільні зобов'язання, що обслуговують потреби реалізації (здійснення) основних зобов'язань. Є, проте, підстави визнати допоміжними також ті цивільні зобов'язання, які обслуговують потреби абсолютних правовідносин. Зобов'язальний характер мають відносини між учасниками спільної часткової власності. Вони можуть бути майновими (якщо йдеться про розподіл плодів, продукції й доходів від використання майна, що перебуває в спільній частковій власності), організаційними (якщо йдеться про визначення порядку володіння та користування майном, що є об'єктом права спільної часткової власності) та інформаційними (якщо йдеться про повідомлення продавцем частки в праві спільної часткової власності інших співвласників про намір продати свою частку). Як допоміжні зобов'язання варто кваліфікувати також правовідносини між співавторами, творцями інших об'єктів інтелектуальної власності, які спільно створили об'єкт. Допоміжними варто визнати й зобов'язання, що обслуговують потреби абсолютних правовідносин щодо застави. Сутність застави полягає в абсолютному праві заставодержателя на предмет застави (річ, майнові права, абсолютні права інтелектуальної власності). Потреби

реалізації заставних правовідносин, що є абсолютними, обслуговуються допоміжними майновими, організаційними та інформаційними зобов'язаннями між заставодавцем і заставодержателем.

Будучи допоміжними, зобов'язання, про які йдеться, є певною мірою самостійними. Тому їх виконання може бути забезпечене засобами, передбаченими законом і договором, а їх порушення може тягти цивільно-правову відповідальність незалежно від виконання основного зобов'язання. Отже, викликає заперечення твердження М.М. Агаркова про те, що «відповідальність боржника за таким додатковим (допоміжним) відношенням збігається з відповідальністю за основним зобов'язанням» [5, с. 267]. Це твердження не відповідало цивільному законодавству на момент його висловлення. Не відповідає воно й чинному законодавству України. Частина 1 ст. 721 Цивільного кодексу України покладає на дарувальника, якому було відомо про недоліки речі, що є дарунком, або про її властивості, які можуть бути небезпечними для життя, здоров'я, майна обдаровуваного або інших осіб, обов'язок повідомити обдаровуваного про зазначені недоліки чи властивості. Якщо ж дарувальник ці обов'язки не виконав, на нього покладається обов'язок відшкодувати шкоду, завдану майну, та шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю в результаті володіння чи користування дарунком (ч. 2 ст. 721 Цивільного кодексу України).

Натомість у Цивільному кодексі Російської Федерації обов'язок повідомити обдаровуваного, про який ішлося, текстуально не закріплюється. Проте відповідальність за непопередження обдаровуваного є такою ж, як встановлена в ч. 2 ст. 721 Цивільного кодексу України. Це дає підстави стверджувати, що інформаційний обов'язок, про який йдеться, існує також у Росії. І за його невиконання встановлено відповідальність, що не збігається з відповідальністю за основним зобов'яз-

занням. Тому твердження М.М. Агаркова може бути визнане правильним лише за умови, що сам інформаційний обов'язок буде визнано таким, що входить до змісту основного зобов'язання. Однак довести таке, на наше переконання, неможливо, оскільки йдеться не про порушення дарувальником вимог до якості майна, що передається як дарунок (це порушення було б порушенням основного зобов'язання), а про обов'язок повідомити про недоліки й властивості речі та відповідальність за порушення цього обов'язку. Цілком очевидно, що цей обов'язок входить до змісту допоміжного інформаційного зобов'язання, яке виникає на підставі договору дарування. При цьому законодавець використав досить оригінальну правову конструкцію. Відповідальність дарувальника, який володів зазначеними відомостями, за невиконання обов'язку повідомити обдарованого про недоліки чи властивості дарунка він встановив в інституті дарування. А зміст цієї відповідальності він визначив непрямою відсилкою до інституту відшкодування шкоди. Відсильний характер визначення змісту відповідальності дарувальника за порушення обов'язку, що входить до змісту допоміжного інформаційного зобов'язання, не впливає на юридичну природу й кваліфікацію цього зобов'язання та не перетворює його на недовірне.

Таким чином, допоміжними варто вважати такі зобов'язання, які відрізняються від основних зобов'язань тим, що вони обслуговують потреби основних зобов'язань і без останніх втрачають соціально-правову цінність чи реальне значення. Тому допоміжні зобов'язання без основних існувати не можуть. Натомість основні зобов'язання без допоміжних, як правило, можуть існувати. Відсутність допоміжних зобов'язань лише ускладнює виконання обов'язків і здійснення суб'єктивних прав, що існують в основних зобов'язаннях.

Обов'язки й права, які входять до змісту допоміжних зобов'язань, чітко відо-

кремлюються від обов'язків та прав, що складають зміст основних зобов'язань.

Виконання допоміжних зобов'язань може забезпечуватись способами, передбаченими цивільним законодавством України. Така можливість допускається чинним законодавством. Немає жодних аргументів проти збереження такої можливості на майбутнє.

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальні відносини, допоміжні зобов'язання.

У статті визначається поняття допоміжних зобов'язань як елемента структури змісту зобов'язальних відносин, з'ясовується співвідношення допоміжних зобов'язань з основними й додатковими зобов'язаннями. Обґрунтовується, що допоміжні зобов'язання не можуть існувати без основних. Відсутність допоміжних зобов'язань ускладнює виконання обов'язків і здійснення суб'єктивних прав в основних зобов'язаннях.

В статье определяется понятие вспомогательных обязательств как элемента структуры содержания обязательственных отношений, выясняется соотношение вспомогательных обязательств с основными и дополнительными обязательствами. Обосновывается, что вспомогательные обязательства не могут существовать без основных. Отсутствие вспомогательных обязательств усложняет исполнение обязанностей и осуществление субъективных прав в основных обязательствах.

The article defines the concept of ancillary obligations as part of the structure of the content of obligations relations, it turns ratio of auxiliary commitments to the basic and additional obligations. It is substantiated that ancillary obligations can not exist without the basic obligations. The absence of subsidiary obligations complicates the fulfillment of obligations and realization of subjective rights in basic obligations.

Література

1. Агарков М.М. Обязательства по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков // Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / М.М. Агарков. – М. : ЦентрЮрИнфоР, 2002– . – Т. 1. – 2002. – С. 163–485.

2. Новицкий И.Б. Общее учение об обязательстве / И.Б. Новицкий, Л.А. Лунц. – М. : Госюриздат, 1950. – 412 с.

3. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М. : Юридическая литература, 1975. – 880 с.

4. Зобов'язальне право / за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 912 с.

5. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання / Н.Ю. Голубева. – О. : Фенікс, 2013. – 642 с.

6. Красавчиков О.А. Гражданские организационно-правовые отношения /

О.А. Красавчиков // Советское государство и право. – 1966. – № 10. – С. 50–57.

7. Лиюхан Т.Н. Организационные отношения в предмете гражданского права РФ: проблема определения правового статуса / Т.Н. Лиюхан // Сибирский юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 49–50.

8. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 ч. / О.С. Иоффе. – М. : Статут, 2000– . – Ч. 1 : Развитие цивилистической мысли в СССР. – 2000. – 160 с.

9. Сібільов М.М. Предмет приватного (цивільного) права / М.М. Сібільов // Правова доктрина України : в 5 т. / за ред. Н.С. Кузнецової та ін. – Х. : Право, 2013– . – Т. 3 : Доктрина приватного права України. – 2013. – С. 140–155.

10. Майданик Р.А. Цивільне право: Загальна частина : в 2 т. / Р.А. Майданик. – К. : Алерта, 2012– . – Т. 1 : Вступ у цивільне право. – 2012. – 471 с.

